International Journal for Multidisciplinary Research (IJFMR)
E-ISSN: 2582-2160 ● Website: www.ijfmr.com ● Email: editor@ijfmr.com

भारतीय राज्यघटना आणि शिक्षण विषयक तरतुदी

श्रीमती उंडाळे अमृता मोहन

संशोधक विद्यार्थिनी, शिक्षणशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सारांश :
शिक्षण म्हणजे शाळेतील किंवा शाळेबाहेरील असे सर्व अनुभव जे एखाद्या व्यक्तीला आयुष्यभर कोणत्याही प्रकारे प्रभावित करतात. ही व्यक्तिमत्व विकासाची प्रक्रिया आहे ज्यामुळे चारित्र्य घडते. अशाप्रकारे, शिक्षण ही जाणीवपूर्वक आणि बेशुद्ध अशा दोन्ही प्रकारची जीवनभर चालणारी प्रक्रिया आहे, जी वेळ, स्थळ किंवा व्यक्ती यांच्या मर्यादेत बंदिस्त करता येत नाही. महात्मा गांधींच्या मते, शिक्षण म्हणजे मुलाच्या क्षमता बाहेर आणणे आणि त्याचे शरीर, आत्मा आणि मन विकसित करणे. या शिक्षणाला सर्वांपर्यंत पोहचवण्याचे कार्य स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने कल्याणकारी राज्यव्यवस्थेच्या धोरणावर भर देऊन, शैक्षणिक परिस्थितीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेमध्ये शिक्षणविषयक विविध कलमे समाविष्ट केली आणि राज्यकर्त्यांनी त्यानुसार मार्गक्रमण करावे असे नमूद करून शिक्षण सर्वांपर्यंत पोहचवण्याचे कार्य केले आहे.

पारिभाषिक शब्द : राज्यघटना, कलम, घटनात्मक जबाबदारी, मूलभूत अधिकार , राज्यमार्गदर्शक तत्त्व.

प्रस्तावना :
शिक्षणामुळे व्यक्तींना ज्ञानाने सक्षम बनवून त्यांच्यासाठी शक्यतांचे जग खुले होते. हे विविध मार्गांनी शिकण्याची जोपासना आहे. शिक्षण ही संपूर्ण मानवी क्षमतांचा विकास व न्याय्य समाजाची निर्मिती करून राष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठीची एक मूलभूत प्रक्रिया आहे. आर्थिक वाढ, सामाजिक न्याय आणि समानता, वैज्ञानिक प्रगती, राष्ट्रीय एकात्मता आणि सांस्कृतिक जतन या दृष्टीने भारताच्या निरंतर विकासासाठी आणि जागतिक स्तरावर नेतृत्व करण्यासाठी दर्जेदार शिक्षण प्रदान करणे ही गुरुकिल्ली आहे. सार्वत्रिक उच्च-गुणवत्तेचे शिक्षण हा व्यक्ती, समाज, देश आणि जगाच्या भल्यासाठी, संसाधनांचा विकास आणि जास्तीत जास्त वाढ करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे. या शिक्षणाबाबत भारतीय राज्यघटनेत घटनात्मक तरतुदी केल्या आहेत. या कलमांचा आधार घेऊन केंद्र व राज्य सरकार आपल्या प्रदेशासाठी कायद्यांची निर्मिती करून शिक्षणाचा अधिकार सर्वांना मिळेल असे प्रयत्न करते.

शिक्षणाबाबत घटनात्मक तरतुदी :

१. मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण:
राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या कलम ४५ अन्वये राज्यघटनेने खालील तरतुदी केल्या आहेत की, "राज्य राज्यघटना सुरू झाल्यापासून दहा वर्षांच्या आत सर्व मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण प्रदान करण्याचा प्रयत्न करेल असे सूचित केले पण तसे झाले नाही. यामुळे याल मूलभूत अधिकारमध्ये समाविष्ट केले. सन २००२ मध्ये ८६ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे, राज्यघटनेच्या भाग-३ मध्ये शिक्षणाचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार म्हणून समाविष्ट करण्यात आला.६-१४ वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी शिक्षणाचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार बनवणाऱ्या कलम 21A अंतर्गत त्याचा समावेश करण्यात आला.त्यात पाठपुरावा कायद्याची तरतूद, शिक्षण हक्क कायदा, २००९ झाला.

२.अल्पसंख्याकांचे शिक्षण:
भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३० नुसार शैक्षणिक संस्थांची स्थापना आणि प्रशासन संबधित सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक अधिकारांशी तरतुदी नमूद केल्या आहेत. यामध्ये १.धर्म किंवा भाषेवर आधारित सर्व अल्पसंख्याकांना त्यांच्या आवडीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि त्यांचे प्रशासन करण्याचा अधिकार असेल. २. राज्य, शैक्षणिक संस्थांना मदत देताना, कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेशी भेदभाव करणार नाही की ते अल्पसंख्याकांच्या व्यवस्थापनाखाली आहे, मग ते धर्म किंवा भाषेवर आधारित असो.

३. भाषा सुरक्षा:
कलम २९ (१) नुसार "भारताच्या प्रदेशात किंवा तिथल्या कोणत्याही भागात राहणाऱ्या नागरिकाच्या कोणत्याही विभागाला स्वत:ची वेगळी भाषा, लिपी किंवा संस्कृती असल्यास, सभागृहाला त्याचे संवर्धन करण्याचा अधिकार आहे." कलम ३५० ब मध्ये भाषिक अल्पसंख्याकांसाठी विशेष अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्याची तरतूद राज्यघटनेअंतर्गत भाषिक अल्पसंख्याकांसाठी प्रदान केलेल्या संरक्षणाशी संबंधित सर्व बाबींची चौकशी करण्यासाठी आहे.

कलम १५, १७, ४६ भारतीय समुदायाच्या दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक हितांचे रक्षण करते. यामध्ये सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले नागरिक आणि अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या बाबात तरतूद केली आहे. कलम १५ नुसार, "या कलमातील किंवा कलम २९ च्या खंड (२) मधील कोणतीही गोष्ट राज्याला कोणत्याही सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या नागरिकांच्या किंवा अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या प्रगतीसाठी कोणतीही विशेष तरतूद करण्यापासून

प्रतिबंधित करणार नाही.” असे स्पष्ट केले आहे.

घटनेच्या कलम ४६ नुसार, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या आर्थिक आणि शैक्षणिक विकासासाठी संघीय सरकार जबाबदार आहे. त्यात नमूद केले आहे. “राज्य लोकांच्या दुर्बल घटकांच्या आणि विशेषतः अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांची विशेष काळजी घेईल आणि सामाजिक अन्याय आणि सर्व प्रकारच्या शोषणापासून त्यांचे संरक्षण करेल.” हे राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांपैकी एक आहे.

५.धर्मनिरपेक्ष शिक्षण:

भारत हा धर्मनिरपेक्ष देश आहे. हे असे राष्ट्र आहे जिथे धर्मावर आधारित अध्यात्माला नेहमीच उच्च सन्मान दिला जातो. संविधानानुसार अल्पसंख्याकांना, मग ते धर्म किंवा भाषेवर आधारित असो, त्यांना त्यांच्या आवडीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा पूर्ण अधिकार देण्यात आला आहे. कोणत्याही देणगी किंवा ट्रस्टच्या अंतर्गत संस्थांमध्ये दिलेल्या धार्मिक सूचनांमध्ये अशा संस्थांना राज्याने मदत केली तरीही त्यात हस्तक्षेप करू नये या बाबत घटनात्मक तरतुदी :

कलम २५ (१) सर्व नागरिकांना विवेकाचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचा अवलंब, आचरण आणि प्रचार करण्याच्या अधिकाराची हमी देते.

कलम २८ (१)नुसार ‘कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणतीही धार्मिक सूचना राज्याच्या निधीतून पूर्णतः राखली जाणार नाही.’

कलम २८ (२) नुसार, ‘खंड (१) मधील कोणतीही गोष्ट राज्याद्वारे प्रशासित असलेल्या परंतु कोणत्याही एंडॉवमेंट किंवा ट्रस्टच्या अंतर्गत स्थापन केलेल्या शैक्षणिक संस्थेला लागू होणार नाही, ज्यासाठी अशा संस्थेला धार्मिक शिक्षण देणे आवश्यक आहे.’

कलम २८ (३) नुसार, ‘राज्याकडून कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत उपस्थित राहणाऱ्या किंवा राज्याच्या निधीतून मदत मिळवणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला अशा संस्थांमध्ये आयात केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही धार्मिक सूचनांमध्ये भाग घेण्याची किंवा कोणत्याही धार्मिक उपासनेला उपस्थित राहण्याची आवश्यकता नाही. अशा संस्थेत किंवा त्याच्याशी संलग्न असलेल्या कोणत्याही आवारात आयोजित केले जावे जोपर्यंत अशी व्यक्ती किंवा जर ती व्यक्ती अल्पवयीन असेल तर त्याच्या पालकाने त्याला संमती दिली असेल.’

कलम ३० नुसार , ‘राज्याने, केवळ धर्म, वंश, जात, भाषा किंवा त्यांपैकी कोणत्याही कारणास्तव, राज्याने चालवलेल्या शैक्षणिक संस्थेला किंवा राज्याच्या निधीतून मदत घेताना मदत देऊ नये.’

६.शैक्षणिक संस्थांमध्ये संधीची समानता:

कलम २९ (१) नुसार, ‘कोणत्याही नागरिकाला केवळ धर्म, वंश, जात, भाषा किंवा त्यांपैकी कोणत्याही कारणास्तव, राज्याद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत प्रवेश नाकारला जाणार नाही किंवा राज्याच्या निधीतून मदत घेतली जाणार नाही.’ भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत अधिकारांनी न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या चारही आदर्शांचा स्वीकार केला आहे. कायद्याच्या दृष्टीने सर्वांना समान दर्जा मिळावा, कोणालाही न्याय नाकारता कामा नये, प्रत्येकाला विचार, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य असावे, असे आपल्या राज्यघटनेने नमूद केले आहे.

समानतेचा मूलभूत अधिकार हे स्पष्टपणे सूचित करतो की, कायद्याच्या दृष्टीने कोणत्याही पदाच्या, जातीच्या, वर्गाच्या किंवा पंथाच्या आधारावर भेद करता येत नाही. सोबतच सर्वांना समानतेच्या संधीचा अधिकारही प्रदान करण्यात आला आहे. एखाद्याच्या शिक्षणासाठी समान संधी असल्याशिवाय संधीची समानता निरर्थक आहे.

कोठारी आयोग, १९६४-१९६६ ने शिफारस केली आहे की केंद्र सरकारने आंतरराज्य फरक कमी करणे आणि समाजातील दुर्बल घटकांच्या प्रगतीसाठी विशेष संदर्भात शैक्षणिक संधींच्या समानीकरणासाठी शिक्षणातील जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे.

७.महिला शिक्षण :

भारतीय राज्यघटनेत महिला शिक्षणासाठी वेगवेगळया कलमांतर्गत खालील तरतुदी केल्या आहेत. कलम १५(१) मध्ये अशी तरतूद आहे की राज्य कोणत्याही नागरिकाशी केवळ लिंगाच्या गटांवर भेदभाव करणार नाही.

कलम १५ (३) नुसार ‘या लेखातील कोणतीही गोष्ट राज्याला महिला आणि मुलांसाठी कोणतीही विशेष तरतूद करण्यापासून प्रतिबंधित करणार नाही.’

राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात देशातील महिलांची स्थिती आणि शिक्षणाची चिंता होती. स्त्रियांच्या स्थितीत मूलभूत बदल घडवून आणण्यासाठी शिक्षणाचा वापर धोरण म्हणून केला जाईल अशी कल्पना त्यात आहे. राष्ट्रीय शिक्षण व्यवस्थेने या दिशेने सकारात्मक भूमिका बजावली पाहिजे असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

सारांश :

भारतीय राज्यघटनेत शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. भारतीय राज्यघटनेनुसार शिक्षण हा नागरिकांचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. भारतीय राज्यघटनेनुसार कोणतीही व्यक्ती कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत प्रवेश घेऊ शकते. शिक्षण डोळयासमोर ठेवून भारतीय राज्यघटनेनुसार शिक्षणासाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. अशा प्रकारे भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे. येथील संविधान हे जगातील सर्वात मोठे लिखित संविधान आहे आणि या संविधानातच आपल्या मूलभूत अधिकारांचा उल्लेख आहे, जे कोणत्याही भारतीय व्यक्तीला दिलेले मूलभूत अधिकार आहेत. या अधिकारांमध्ये शिक्षणाचा अधिकार समाविष्ट आहे, जो प्रत्येक भारतीयाच्या जीवनात शिक्षणाचा प्रकाश पसरवण्याची हमी देतो.

संदर्भ :

१. अवघडे भगवान, (२०१८), ‘संविधान आणि भारतीय समाज’, लोकयान सहकारी प्रकाशन संस्था सातारा.

२. देसाई शिरीष आण्णासाहेब व कांबळे भगवान जयसिंग, (२०२२), 'भारतीय संविधान आणि विद्यार्थी', उत्क्रांती प्रकाशन, कोल्हापूर

३. जाधव तुकाराम, शिरपूरकर महेश,(२०११), 'भारतीय राजकीय व्यवस्थाच आकृतीबंध : खंड एक', युनिक अकादमी, पुणे.

४. राही श्रुती गणेश , श्रीरंजन आवटे, "आपलं आयकार्ड", द युनिक अकादमी, पुणे

५. मोताळे बाबासाहेब, (२०२२), "भारतीय संविधानाची ओळख", अर्थव पब्लिकेशन, पुणे.